

Nizami Gəncəvinin fəlsəfi-didaktik mövzularının Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar” əsərinə təsiri

Zəhra Allahverdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Annotasiya. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi Şərq ədəbiyyatında romantik-realist yaradıcılıq metodunun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Şair həm gerçəkliyi dahiyənə şəkildə əks etdirərək insanın həyatı problemlərini qabardan realist sənətkar, həm də bənzərsiz romantikdir. Nizaminin öz sənəti vasitəsilə Şərq və Qərbin fəlsəfi romantizmini birləşdirmək və bəşərin azadlıq, xoşbəxtlik yollarını aydınlatmaq cəhdi dünya ədəbiyyatının inkişafına böyük təkan vermişdir. Akademik İsa Həbibbəylinin haqlı olaraq yazdığı kimi: “Məhəbbət mövzusunda yazılmış “Leyli və Məcnun” poeması həm də cəmiyyət haqqında poetik traktatdır. Leyli və Məcnunun mənsub olduqları qəbilələr arasındakı münasibət, dövrədən şikayət, azad məhəbbətin qalib gələ bilməməsinin fonunda insan azadlığının məhdudlaşdırılması, mənəvi əsarətin acı təsirləri və sair kimi ictimai məsələlər “Leyli və Məcnun”da Nizaminin ifadə etdiyi əsas ideyalardır” [7, s.43]. Müasir dövrdə dünya xalqları mədəniyyətində ədəbi təsirin tarixi-ictimai qanunayğunluqlarını ədəbiyyatşünaslığın iki əsas aparıcı – tarixi-müqayisəli və hermenevtik metodların tələblərinə uyğun şəkildə öyrənilməsi vacibdir.

Bu məqsədlə Nizami Gəncəvinin fəlsəfi-didaktik mövzularını davam etdirən Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar” poemasından ilk iki məqalət tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, fəlsəfə, didaktik üslub, Xacu Kirmani, məqalət

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 26.05.2025; qəbul edilib – 05.06.2025

Influence of philosophy-didactic topics of Nizami Ganjavi on the poem “Rovzatul-envar” by Khaju Kirmani

Zahra Allahverdiyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Abstract. The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi played a significant role in the development of the romantic-realist creative method in Eastern literature. The poet is both a realist artist who brilliantly reflects reality and highlights human life problems, and a unique romantic. Nizami's attempt to unite the philosophical romanticism of the East and the West through his art and to illuminate the paths of freedom and happiness for mankind gave a major impetus to the development of world literature. As Academician Isa Habibbayli rightly wrote, “The poem “Leyli and Majnun” written on the theme of love is also a poetic treatise on society”. The relationship between the tribes to which Leyli and Majnun belong, complaints about the era, the restriction of human freedom against the background of the inability of free love to prevail, the bitter effects of spiritual slavery, and other social issues are the main ideas expressed by Nizami in “Leyli and Majnun” [7, p.43].

In the modern era, it is important to study the historical-social regularities of literary influence in the culture of the peoples of the world in accordance with the requirements of the two main leading methods of literary criticism – the historical-comparative and hermeneutic methods.

For this purpose, the first two articles from the poem “Rovzatul-envar” by Khaju Kirmani, which continues the philosophical-didactic themes of Nizami Ganjavi, were included in the study.

Keywords: Nizami Ganjavi, philosophy, didactic style, Khaju Kirmani, article

Article history: received – 26.05.2025; accepted – 05.06.2025

Giriş / Introduction

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi Şərq ədəbiyyatında romantik-realist yaradıcılıq metodunun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ədəbi təsir və əlaqələr ayrı-ayrı mərhələlərdə bu və ya başqa mövzunun zənginləşməsi prosesini, həm də yeni-yeni yaradıcı simaların formalaşmasını təmin edir. Müasir dövrdə dünya xalqları mədəniyyətində ədəbi təsirin tarixi-ictimai qanunauyğunluqlarının ədəbiyyatşünaslığın iki əsas – tarixi-müqayisəli və hermenevtik metodunun tələblərinə uyğun şəkildə öyrənilməsi vacibdir. Bu baxımdan, sənətkarların yaradıcılığında ədəbi təsir problemlərini aşağıdakı prinsiplər üzrə öyrənmək məqsəduyğundur:

1. Hər bir tarixi dövrdə “Xəmsə” mətnlərində klassik bazaya əsaslanan konseptual və kulturoloji ənənə meyarlarının izlənilməsi;
2. Ədəbi təsir probleminə geniş anlamda – dünya xalqları mədəniyyətlərinin dialoqları müstəvisində yanaşılması;
3. Ədəbi ənənədə novatorluq məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Əsas hissə / Main part

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” si öz dövründən başlayaraq bütün didaktik-fəlsəfi və məhəbbət mövzularında yazılan əsərlərdə humanizmin, ülvü eşq ideyasının, ictimai-əxlaqi problemlərin qoyulmasına əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir. Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsəri haqqında haqlı olaraq: “Bu, “Xosrov və Şirin” poeməsindəki hökmdar və eşq probleminin mənəviyyat müstəvisinə köçürülmüş Leyli və Məcnun variantıdır” [7, s.42], – söyləyən nəzəriyyəçi alim, akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Məhəbbət mövzusunda yazılmış “Leyli və Məcnun” poeması həm də cəmiyyət haqqında poetik traktatdır. Leyli və Məcnunun mənsub olduqları qəbilələr arasındakı münasibət, dövrədən şikayət, azad məhəbbətin qalib gələ bilməməsinin fonunda insan azadlığının məhdudlaşdırılması, mənəvi əsarətin acı təsirləri və sair kimi ictimai məsələlər “Leyli və Məcnun”da Nizaminin ifadə etdiyi əsas ideyalardır [7, s.43]. Nizami əsərlərinin bu əsas cəhətinə görə ki, şairin poeziyasının təsiri altında sonrakı dövrlərdə yaranan əsərlər, məzmunundan asılı olmayaraq, eşq və qəhrəmanlıq mövzulu, eləcə də fəlsəfi – didaktik məzmunlu poemalarda ictimai məsələlərin qaldırılması, əxi sufilərin cəmərdlik ideyasının təbliği, süjetlərdə mifik-simvolik obrazlar vasitəsi ilə bir sıra siyasi məsələlərin şərh olunması müşahidə olunur.

Nizami Gəncəvi özünün didaktik-fəlsəfi məzmunlu bu əsəri ilə sənətin qarşısında yeni mühüm məsələlər qoymuşdur. Akademik Həmid Araslı bu məsələyə xüsusi diqqət verərək yazırdı: “Nizami sənətin qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirib şeirə yeni münasibət bəslədiyini, onu dar saray mənafeyi çərçivəsindən çıxarıb mədhiyyəçilikdən uzaqlaşdırdığını, eyni zamanda təriqət təsirlərindən də azad edib öz əsərini daha çox dini və əxlaqi məsələlərə həsr etdiyini göstərir” [1, s.6].

Nizami Gəncəvi əsərinin Sənayi Qəznəvinin “Hədiqətül-həqayiq” əsərinin təsiri ilə yazıldığını qeyd edən alimlər bəzən didaktik formanı, bəzən də məzmunu nəzərdə tuturlar. Lakin Y.E.Bertels

bir məsələni xüsusi qeyd edirdi: "...didaktik forma Xorasan şairlərinə hələ Sənainin ilk sufi poeması yaranana qədər də məlum olmuşdur" [3, s.173]. Məsələyə tam fərqli yanaşan Həmid Araslı Nizami Gəncəvinin "Məxzənül-əsrar"ını "dövrünün son dərəcə mütərəqqi fikirlərinin məcmusu", Sənai əsərini isə haqlı olaraq "təriqət ayinlərinin şərhi" olduğunu izah edərək yazırdı: "Əsərin müqəddiməsində Nizami əfqan şairi Sənai və onun "Hədiqətül-həqayiq" əsərinə işarə edərək iki namus əhlinin iki əsər yaratdığını qeyd edib göstərir ki, bunların hər ikisi Bəhram şahın adına yazıldı... Şairin bu qeydindən istifadə edərək bəzi tədqiqatçılar Nizaminin "Sirlər xəzinəsi"ni Sənainin təsiri ilə yaranmış sufiyanə bir əsər kimi qələmə verirlər. Halbuki "Hədiqətül-həqayiq" öz mövzusu etibarilə "Sirlər xəzinəsi"ndən tamamilə fərqlidir. Sənainin ədalət haqqında görüşləri Nizami əsəri ilə yaxından səsleşsə də, onun əsəri, əsasən, təriqət qanun-qaydalarına, təriqət ayin və xüsusiyyətlərinin şerhinə həsr edilmişdir" [1, s.12].

Görkəmli alimin dəqiq elmi ölçülər müstəvisində bu iki əsərin fərqlərini izah etməsinə baxmayaraq, təəssüf ki, bu gün də ədəbi təsir prosesinin fərqli kriteriyalarını nəzərə almadan, özünəqədərki elmi ədəbiyyatı oxumadan Nizaminin bu şah əsərini büsbütün Sənai əsərinin tərzində yazıldığını düşünən alimlər hələ də vardır. Belə ki, Türkiyədə Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi"ni türk dilinə çevirən professor Nemət Yıldırım kitabın müqəddiməsində yazır: "Özəlliklə Sənainin Hadika'sını örnek alaraq, üstün şairlik yetenekleriyle onun tarzını daha yücelere, doruklara eritirerek, yenilikler ekleyerek bu eserini yazmıştır" [13, s.23]. Hörmətli professora bildirmək istəyirəm ki, əvvəla, ədəbi təsir problemi ilə "şairlik təzi" məsələsini qarışdırmaq olmaz. Sufilər arasında məşhur olan bir şairi oxumaq, onun adını çəkmək həmin şairin tərzində yazmaq demək deyildir. Nizaminin şeir təzi büsbütün Azərbaycan poeziya məktəbinə, yəni Xaqani Şirvaninin fəlsəfi didaktikasına bağlıdır. Bu, birmənalı şəkildə orta əsrlərin və sonrakı dövr ədəbiyyat bilicilərinin qəbul etdiyi bir məsələdir. Təsədüfi deyildir ki, Əmin Əhməd Razi "Həft iqlim" təzkirəsində yazırdı: "Xaqani – söz ixtiraçısıdır və onun kəlam təzi xüsusiyyətidir. Ondan öncə nəsihət metodunu (didaktik janr – Z.A.) belə yüksək səviyyəyə çatdıran olmamış və belə sənət əsərləri yaradan olmamışdır" [6, s.1447].

Həmid Araslı, Yevgeni Bertels, Əbdülhüseyn Zərrinkub, Qafar Kəndli (Herişçi), Məhəmməd Moin, Bəhruz Sərvətian, Barat Zəncani, Azadə Rüstəmov, Xəlil Yusifli, Nüşabə Araslı, İmamverdi Həmidov və başqa bir sıra tədqiqatçılar Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin şeir üslubunun oxşarlığını, XII əsrdə Azərbaycan üslubunun yüksək səviyyədə mövcudluğunu, bütün Şərq poeziyasının sonrakı inkişafına həlledici təsir göstərdiyini, hətta poetik dil üslubunda işlənən frazemlərin kökü etibarilə türk xalqlarından qaynaqlandığını qeyd etmişlər.

Bu baxımdan, Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poemasının təsiri ilə yazılmış Xacu Kirmaninin "Rövzətül-ənvar" poemasında yer alan 20 məqalət və onların məzmununa aid hekayələrin elmi araşdırmaya cəlb olunması əhəmiyyətlidir.

Bu araşdırmada Xacu Kirmani əsərində yer alan ilk iki məqaləti tədqiqata cəlb etmişik. Birinci məqalətdə şairin öz sələfi Nizami kimi ilahi qüdrətdən yaranan söz və onun gözəlliyini vəsf etməsi, insan cəmiyyətinin yüksəlişində sözün rolunun əvəzsiz olduğunu göstərməsi diqqəti çəkir.

1-ci məqalət – *مقاله اول در بیان حقیقت سخن و مراتب آن* "Sözün həqiqəti və onun yüksəkliyi bəyanında" adlanır.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi sözün ucalıq və qüdrətindən danışarkən, dövrün ədəbiyyatı qarşısında mühüm problemlər qoymuş, islami-fəlsəfi ideyaları uğurlu şəkildə poeziyanın əsas məramına çevirmiş və özü bir sıra yeni, orijinal sənət qanunları və meyarları ilə çıxış etmişdir. Ədəbi-fəlsəfi fikir və söz haqqında təlimin dünya mədəniyyətində Nizamiyə qədər uzun bir tarixi yol keçməsinə baxmayaraq, şair "Sirlər xəzinəsi"ndə "Mən heç kəsdən borc qəbul etməmişəm. Könlüm nə deyibse, onu demişəm", – söyləmişdir. Prof. Rüstəm Əliyev bu beyti belə şərh edirdi ki, "Şair heç kəsin əsərindən istifadə etmədiyinə işarə edir" [5, s.257].

İlk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq, “fikrin əvvəli, hesabın sonu sözdür”, “Sirlər pərdəsi açılarkən ordan ilk cümlənən söz oldu”, – deyən Nizami sözün ilahi ideyaya – ilkin Yaradana aid olduğunu təsdiq etdi. Sözün qüdrətini təbliğ etməklə həmçinin ədəbiyyatın qarşısına mühüm problemlər qoydu: Söz ilkindir; o, qeyb xəzinəsindədir; İlahi mənalara sözlə təcəssüm olunur; insanın canı – ruhu sözdür; söz insanın əxlaqını, mənəviyyatını əks etdirir; söz ilahinin özü kimi əbədidir. Şair “Yeddi gözəl” əsərinin “Sözə sitayiş, tövsiyə və nəsihət” hissəsində yazır:

چه او هم نوست و هم کهن است
سخن است و در این سخن سخن است
ز آفرینش نژاد مادر کن
هیچ فرزندی خوبتر ز سخن
تا نگوئی سخنوران مردند
سر به آب سخن فرو بردند
چون بری نام هر کرا خواهی
سر برآرد ز آب چون ماهی
سخنی کو چو روح بی عیب است
خازن گنج خانه غیب است

[11, s.61-62]

*Nədir o – həm yeni və həm qədimdir,
Sözdür və bu sözdə hikmət var.
Yaradılışdan varlığın anası
Sözdən yaxşı bir övlad doğmayıb.
Deməyəsən ki, söz qoşanlar ölmüşlər,
(Onlar) söz dəryasına baş vurmuşlar.
Onların hansının adını çəkmək istəsən,
Balıq kimi sudan baş qaldırarlar.
Söz ki, ruh kimi eyibsizdir,
Qeyb evinin xəzinəsinin qoruyucusudur.*

Nizami Gəncəvinin söz haqqında ideyaları dövrün fəlsəfi ideyalarına bağlıdır. Məlumdur ki, söz anlayışı ilk dəfə yunan fəlsəfəsində Heraklit tərəfindən irəli sürülmüşdür. Heraklit ilk dəfə “loqos”, yəni söz anlayışını başlanğıc element hesab etdiyi “od” (“yanğı”) sözü ilə eyniləşdirirdi. Heraklitə görə: “...bu atəş dağıdıcı alov mənasında deyildir, dünyanı qanunlara uyğun və məntiqli şəkildə yaradan düşüncə substansiyasıdır. Ağıllı və məntiqli düşüncə “Loqos”, yəni “Söz” anlayışını əks etdirir, Loqos (söz) əbədi və ümumbəşəri zərurətdir” [2, s.741-742].

İslami fəlsəfədə bu ideya “kəlam” termini vasitəsi ilə davam etdirilir. Bu sahədə tədqiqatlar aparan islam alimi Robert (Abdulla) Şanqarayevin yazdığı kimi, “...yeni mülahizə metoduna çevrilən “kəlam” termini “məntiq”in sinonimi olaraq çıxış edir. “Kəlam” teoloji-fəlsəfi sistemin predmetinin təsvirində əvvəldən Quranda mövcud olan ilahi nitq atributunu bildirir” [12, s.71].

Nizami “Yeddi gözəl” əsərində Peyğəmbərin meracına həsr etdiyi hissədə sözün ilahi başlanğıca bağlı olması haqqında belə söyləyir:

آن امین خدای در تنزیل
و این امین خرد به قول و دلیل
آن رساند آنچه بود شرط پیام
وین شنید آنچه بود سر کلام

[11, s.16]

*O Əmin – ilahi sirləri endirməkdə
Və bu, Allahın kəlam və dəlilinə ağıl Əminidir.*

*O, göndərilən xəbərin şərtinin nə olduğunu çatdırır,
Və bu kəlam sirrinin nə olduğunu eşidir.*

Sufi lüğətinə əsasən, “Söz - İlahi işarələr və ilahi cəzaya deyilir. Şirin-şirin vəsf edilən söz İlahi vəhy və ilhamdan ibarətdir. (Söz) Ənbiya və övliyalara gələr və o Sözlə Allahın gizli işarələrini və bəyanını vəsf edərlər” [4, s.156].

Beləliklə, Allahı Mütləq Varlıq şəklində görən sufilərə görə, İlahi özünü ilk dəfə söz və yazı şəklində təcəssüm etdirdi. Nizami Gəncəvi də “Sirlər xəzinəsi”ndə nəzəri prinsiplərində təsəvvüfdən ustalıqla faydalanaraq, “mərifət əhlinin canı “lövh-e məhfuz”dur, fikrini aşağıdakı kimi ifadə edib, sözün ilkinliyini, ilahi ruha bağlılığını aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

در لغت عشق سخن جان ماست
ما سخنیم این طلل ایوان ماست
[10, s.39]

*Eşq lüğətində söz bizim canımızdır,
Biz-sözük, bu qəfəs bizim(görünən)zahirimizdir.*

Nizami yaradıcılığından başlayaraq, sufi ideologiyasına bağlı şairlər söz haqqında yazarkən, Nizami beytlərinə istinad etmişlər. “Eşq lüğətində söz bizim canımızdır”, – deyərək, sufizmin mərifət fəlsəfəsini açıqlayan və dövrün bir sıra poeziya məsələlərinə toxunan sələf Nizaminin təsiri altında Xacu Kirmani də söz və onun gözəlliyinə xüsusi məqalət həsr etmişdir.

Bununla belə, “Rövzətül-ənvər” əsərinin “Sözün həqiqəti və onun yüksəkliyi bəyanı” adlanan birinci məqalətini sadəcə ədəbi təsir, bədii faydalanma kimi qəbul etmək mümkün deyildir. Xacunun söz haqqında özünəməxsus fikir və vəsfləri diqqəti cəlb edir:

هست سخن گوهری از کان جان
هست گهر قطره ای از چشم کان
طبع سخن سنج کف موسوی است
خوان سخن مائده عیسوی است
[9, s.19]

*Söz- can mädənindən bir gövhərdir,
Hər gövhər bir xəzinə çeşməsindən damladır.
Söz qoşmaq təb`i Musa əlidir,
Söz söyləmək İsa süfrəsidir.*

Xacuya görə, həyatın özü sözdür. Dünyanın gözəlliklərini duymaqda, rəmzlər və Allahın təcəllası ilə dolu olan maddi aləmdəki yaşantıları dərk etməkdə, yaranışın sirlərini açmaqda söz mühüm vasitədir. Yaradan tərəfindən dünyanın və varlığın xəlq olunmasını da şair ecazkar sözün qüdrəti ilə bağlayır. Söz Allahın yaratdığı ən heyvətəmiz möcüzələrdən biridir. Sözün nuru Allahın nurundandır, sədası onun sədasındandır. Bizim canımızdakı, ruhumuzdakı eşqin sirləri, ilahi eşqin möcüzələri sözlə ifadə olunur. Maddi dünyada insanın insana mərhəmət və məhəbbətini Tanrı bizə sözlə söylədi. Yəni insanın varlığı sözdü, bu yekun fikrə Nizami kimi Xacu da gəlib çatır. Xacu əsərində **1-ci məqalətə** aid olan ilk hekayə -

حکایت طوطی که بر چه صورت پارسی گو شد و این معنی بی نظیر باز نمودن

– Tutuquşunun hekayəsi necə fars dilində danışan oldu və bu bənzərsiz mənənin açılması – adlanır. Mövzusu və maraqlı süjeti ilə diqqəti cəlb edən 1-ci hekayənin qısa məzmunu belədir: “Nəğmə oxuyub dastanlar qoşan, xoş avazlı bir Tuti var idi. Sarayın bağında azad ömür sürürdü. Bir sübh çağı öz bostanından kənara çıxdı və Hindistandan uzaqlara səfər etmək niyyətilə qanadlanıb uçdu. Fars tərəfə çatanda əsir düşdü. Qərblə öz mənzilini dar qəfəsdə gördü. Bura əcaib bir yerdə: Heç bir həmdərdi yox; heç bir məhrəmi və sirdaşı yox. Xoşavaz Tutinin başının üstündə qızılgülün şəkər gülüşü, könlündə isə qəmlər şəkər saçdı. Nəfəsindən farslar şadlanırdı, lakin farsca nitqini bağlamışdı (danışmırdı).

Fars diyarında çox məşhur sözqoşan bir quş var idi. Söz bustanının şahini idi. Güzgünü aparıb həmin tutinin qarşısında qoydu və güzgünün arxasından (özü görünmədən) dil açıb bülbül kimi xoş danışmağa başladı. Təlim gülşənində səhər quşu kimi nəğmələr qoşdu. Xoşavaz Tuti həmin sözqoşan quşa qulaq asdı, könlü cuşa gəldi və həmin quş kimi nəğmələr qoşmağa başladı. Qulağı necə eşidirdisə, o ləhcə ilə avaza gəldi. Və bir gün gəlib güzgüdə görünən surətinə baxdı və gördü ki, öz gözəl nəqşindən tamam kənar düşüb. Öz simasından könlü pərişan oldu. Təsəvvür etdi ki, Hindistandan dostlarından biri onun yanına gəlib və yaxınlarından ona müjdə gətirib. Cavabında ağına dərd-qəmdən nə gələcəksə, həmin o quşun ləhcəsi ilə dinəcəkdir. Öz surətini başqasının ki hesab edib, mey kimi axmışdı, öz səmtini dəyişib başqa yolla getmişdi. Onun danışığı həmin tərənnümçü quşun danışığı kimi olmuşdu. Xoş avazlı Tuti təqlidçi Tutiyə çevrilmişdi” [9, s.20-21].

Xacunun sufiyanə şərhi belədir: “Hər nə ki, pərdədə vardır, Onun (Allahın) sənətidir, Onun avazının əslidir. Zümmə ilə öz sirrini açar. Könül yandıran nitq Tutiyə candır, lakin söz söz öyrədənindir. Sənin üzünün aynası göylərdən gəldi. Günəş və Ayın üzü sənin üzünün əksidir. Əql – bu xəyalla dolu aynada, Sənin (görünən) camalından başqa heç nəyi görməz” [9, s.21].

2-ci məqalət – *مقاله دوم در مقامات اولیاء و صفت مقربان حضرت الوهیت*

“Övliyaların yüksək məqamları və ali vəhdətə yaxınlaşanların keyfiyyətləri haqqında” adlanır. Bu məqalətdə Xacu Kirmani sufi mürşidlərinin şəxsiyyətini ali bəşəri nümunə olaraq böyük məhəbbətlə vəsf edir. Şair mərifət sahiblərinin kamil xüsusiyyətlərini, ilahi eşq və ali insanlıq yolunda mücadilələrini yüksək sənətkarlıqla qələmə alır. Orta əsrlərin islami sufi filosofları, övliya və şeyxlər kimdir və cəmiyyətdə hansı mövqə tuturlar? Onların üstünlükləri nədən ibarətdir? Xacu “*bu ləcivərd göylərin altında heç bir mülkü olmayan, lakin şahanə bir mənəvi-əxlaqi zənginliklə yaşayan, şövq və zövq əhli; İlahi eyvanda şahlıq tacı qurmuş, nəfsini öldürərək azad yaşayan*” insanların şəxsiyyəti, xarakteri və ictimai fəaliyyətləri haqqında orta əsrlər dövrünə xas zəngin sufi-fəlsəfi məzmun və bədii üslubla ensiklopedik məlumat verir. Onların yaşayış tərzini və dünyanı dərk etmələrinin fərqli cəhətlərini göstərən şair yazır:

دیده نه و کون و مکان در نظر
بال نه و ملک جهان زیر پر
[9, s.23]

*Gözü yox, amma kövnü məkan nəzərində,
Qanadı yox, amma cahan mülkü qanadının altındadır.*

Sufi şəxsiyyətlərinin mənəvi gözəlliklərini, fədakarlıqlarını, insanın xoşbəxtliyi uğrunda mücadilələrini göstərməklə, şair özünəməxsus orijinal düşüncə və ideyalarını təbliğ edir:

باده پرستند و ز می بی خبر
گوش بر آواز و ز نی بی خبر
بحر محیطند و ز گوهر ملول
چرخ بسیطند و ز اختر ملول
هم ره و هم رهرو و هم رهبرند
هم می و هم ساقی و هم ساغرند
[9, s.22]

*Badəpərdəstirlər və meydən xəbərsizdirlər,
Avazı eşidirlər və neydən xəbərsizdirlər.
Mühit dəryasıdırlar və gövhərdən ötrü qəmli,
Geniş asimandırlar və ulduzdan ötrü qəmli.
Həm yol və həm yolçu və həm yolun başqısıdırlar,
Həm mey və həm saqi və həm sağərdirlər.*

Əsərdə 2-ci məqalətə aid – Seyyid tayfasından olan Həzrəti Cüneyd və Şibli rəhmullahi-əleyhim və rübubiyyə sirrini açıqlanmasının qarşısının alınması və onun cavabı – adlı hekayə daxil

edilmişdir. Hekayənin əsas məzmunu tövhid fəlsəfəsinin izahına və təriqət sahiblərinin tövhid haqqında görüşlərinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, tövhidin əsasları – rübubiyyə (Allahı yaradan, ruzi verən, dirildən, öldürən, yaratdığına dualarını eşidən, ona yardım edən və sair vahid olaraq tanımaq), uluhiyyə isə yalnız Allaha ibadət etmək və Allahın ad və sifətlərini tanımaq kimi mühüm şərtlərlə bağlıdır.

Hekayədə bəhs olunan Şeyx Cüneyd Bağdadi haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. İlk təsəvvüf filosoflarının məşhur nümayəndələrindən olan Cüneydin atası əslən Nəhavəndlidir, sonra Bağdada köçüb gəlmiş və burada məskunlaşmışdır. Cüneydin 909-cu ildə öldüyü məlumdur. Mənbələrə əsasən, Cüneyd Bağdadi sufizmdə Allahın birliyi haqqında tövhid fəlsəfi anlayışının yeni konsepsiyasını izah etmiş, onu daha da zənginləşdirərək özündən sonrakı sufizmin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Hekayənin ikinci qəhrəmanı Əbubəkr Şibliyədir. O, 861-ci ildə Samirə şəhərinin Şibli qəsəbəsində türk ailəsində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından Abbasilər sarayına yaxın olaraq valilik rütbəsi almış Şibli öz dövrünün sufilərindən Xeyr-əl Nəssacın söhbətlərini dinləmiş və sufizmə yönəlmişdir. Məlumatlara əsasən, Xeyr-əl Nəssac onu Cüneyd Bağdadinin yanına dərslər almağa göndərmişdir.

Xacu Kirmani hekayə vasitəsilə bu iki böyük sufi filosofun tövhid haqqındakı görüşlərindən incə bir detallı qələmə almışdır. Hekayənin qısa məzmunu belədir: “Həzrət Cüneyd ki, tövhid quşunun ovçusu idi, bir gün Şibliyə belə söylədi: “Sirr mücrüsünün ağzını açma, onu minbərin başından açıb söyləyə bilməzsən. Biz ki bu pərdənin nəğməqoşanıyıq, könül sazını pərdədə gizlətməmişik. Dostun işarətlərinin şərhindən keç ki, bunların hamısı Onun gizli rəmz və işarələridir. Onun qissəsini təqrirə (izah etməyə) hacət yoxdur. Allahın ayələrini təfsir etməyə kimsə qabil deyil. Mənanın sirri bəyan ilə bilinməz və Həqiqətin gizli elmi nişan ilə tapılmaz...” [9, s.22].

Şibli isə cavabında dedi: “Bu sazın pərdəsi mənəm və pərdəçalan da mənəm. Deyən də mənəm və sözümlü eşidən də mənəm. Görünən mənəm, üzümü görən də mənəm. İki cahanda məndən savayı bir kəs varmı? Ad mindir və (lakin) müsəmma (adlandırılan) birdir! Dürr danəsi hədsizdir və (lakin) dərya birdir!” [9, s.24-25].

Göründüyü kimi, hekayə islami sufizmin ilahi vəhdət ideyasını əks etdirir. Xacu Kirmani tövhid haqqında görüşlərini bəşərin yüksək mənəvi dəyəri olaraq təbliğ edir. O da sələfi Nizami kimi, islami humanizmin ilahi vəhdət – insana sevgi və mərhəmət, ədalət prinsiplərini qoruyub saxlayır və onu məharətlə davam etdirir.

روضه معنیست بهشت تو حور
عالم صورت ظلمات و تو نور
شمع نه نورست ولی نور ازوست
روضه نه حورست ولی حور ازوست
حاصل ظلمات بجز نور نیست
چشمه حیوان ز خضر دور نیست
[9, s.25]

*Behişt mənə bağlıdır, sən hursan.
Aləm zülmətin surəti və sən nursan.
Şam nur deyildir, lakin nur ondandır,
Bağ hur deyildir, lakin hur ondandır.
Zülmətin hasili nurdan ayrı deyildir,
Dirilik suyu Xızrdan ayrı deyildir.*

Şair insanı “qaranlıq dünyada parlayan nura”, “varlığın əbədi dirilik suyuna” bənzədərək, onu məhəbbətlə vəsf edir.

Nəticə / Conclusion

Xacu Kirmani elm və mərifət sahibi olan insanların üstünlükləri haqqında orta əsr ədəbiyyatında mövcud olan fəlsəfi-nəzəri görüşləri daha da zənginləşdirərək, cismani və ruhani kamilliyin əsaslarına dair öz fikirlərini bədii şəkildə ifadə edir. O, "Rövzətül-ənvar" məsnəvisində Allah nurundan yaranıb, onun səxavət və kərəminə möhtac olan insanların, irfani düşüncə sahiblərinin, sufizm fəlsəfəsini təbliğ edən təriqətçilərin görüşlərinə geniş yer ayırmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Araslı H. Müqəddimə. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor R.Əliyevindir. – Bakı: Qanun, 2014, 327 s.
2. Аверинцев С.С. Логос. Большая Российская энциклопедия. – Москва, 2010.
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды: Низами и Фузүли. – М.: Изд-во восточ.лит., 1962, 554 с.
4. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. – Москва, 1965, 523 с.
5. Əliyev R. Şərh və izahlar. Bax: Nizami Gəncəvi. "Sirlər xəzinəsi". Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir. – Bakı: Qanun, 2014, 328 s.
6. امين احمد رازى، تعليقات و حواشى سيّد محمد رضا طاهرى "حسرت"، جلد سوم، سروش، تهران، 1378، ص.1447.
7. Həbibbəyli İ. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi. – Bakı: Elm, 2021, 440 s.
8. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuneyd-i-bagdadi>
9. خمسة خواجهى كرماني، به تصحيح و مقدمه سعيد نياز كرماني، دانشكده ادبيات علوم انسانی، دانشگاه شهيد با هنر، کرمان، 1370، ص. 817
10. نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، ص.252.
11. نظامی گنجوی، مقدمه و حواشی بقلم طاهر احمد اوغلی محرّف، بیکر، متن علمی و انتقادی هفت مسکو، 1987، ص. 656.
12. Шангараев Р.Р. Мусульманская религиозная философия: учеб. пособие / Р.Р.Шангараев. – Казань: ИД «МеДДоК», 2020, 252 с.
13. Yıldırım Nemət. Nizami Gencevi ve Sırlar Hazinesi: Nizami Gencevi. Sırlar Hazinesi. Azərbaycan Kültür Merkezi. – İstanbul: Dergah Yayınları, 2024, 206 s.

Влияние философско-дидактических мотивов Низами Гянджеви на произведение «Ровзатул-анвар» Хаджу Кирмани

Захра Аллахвердиева

Доктор философии по филологии, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Резюме. Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви сыграл важную роль в развитии романтико-реалистического творческого метода в восточной литературе. Художник-реалист, мастерски отображая в реальности жизненные проблемы людей, в то же время являлся непревзойдённым романтиком. Стремление Низами силой своего искусства связать философии восточного и западного романтизма и указать путь к свободе и счастью человечества явилось важным толчком к развитию мировой литературы. По справедливому утверждению академика Исы Габиббейли, «написанная на любовную тему поэма «Лейли и Меджнун» является также поэтическим трактатом об обществе. На фоне отношений между племенами Лейли и Меджнуна, жалоб на существующее время, невозможности победы независимой любви в изображении в «Лейли и Меджнуне» неполной человеческой свободы, горького влияния духовного плена и др. общественных проблем выражены основные идеи Низами.

В настоящее время в культуре народов мира важно изучение литературного влияния историко-социальных закономерностей в соответствии с требованиями двух ведущих составляющих литературоведения – историко-сопоставительного и герменевтического методов. С этой целью к исследованию привлечены первые два трактата из поэмы «Ровзатул-анвар» Хаджу Кирмани как продолжателя философско-дидактических тем Низами Гянджеви.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, философия, дидактический стиль, Хаджу Кирмани, трактат